

Goddelijke koningen, gigantische oorlogsschepen en twee wereldwonderen

Politieke, sociale en culturele ontwikkelingen in de strijd om de opvolging van Alexander de Grote (323-276 v.C.)

ALEXANDER MEEUS

De periode van bijna 50 jaar na de dood van Alexander de Grote waarin zijn generaals, de zogenaamde diadochen, streden om de macht, wordt vaak ten onrechte gezien als een periode van verval. Het was net een tijd van culturele bloei en innovatie op veel domeinen, een tijd van globalisering en multiculturalisme ook; van het vermeende einde van de *polis* en de democratie is weinig te merken. De nieuwe machtsverhoudingen die in deze periode ontstonden, zouden de politiek in het oostelijke Middellandse Zeegebied bepalen voor de volgende 150 tot 250 jaar. In de loop van de 3de eeuw v.C. zouden ook de Attaliden van Pergamon en de Romeinen op het toneel verschijnen, maar de drie grote hellenistische dynastieën ontstonden in die eerste 50 jaar na de dood van Alexander. De heerserscultus veroverde een vaste plaats in de Griekse wereld en had, net als vele andere aspecten van het in deze periode ontstane hellenistische koningschap, een grote invloed op het latere Romeinse keizerschap.

Historisch overzicht

In 334 v.C. stak Alexander de Grote de Hellespont over aan het hoofd van een Panhelleense expeditie om wraak te nemen op de Perzen voor de Perzische oorlogen en de verwoesting van Athene.¹ In 331 bracht Alexander de definitieve nederlaag toe aan de Perzische koning Dareios bij Gaugamela in het huidige Irak. De wraakexpeditie was hiermee voorbij, maar Alexander was niet van plan om naar huis terug te keren: hij stelde zich op als opvolger van

¹ Een uitgebreider recent historisch overzicht van de diadochenoorlogen dat tevens enige aandacht heeft voor de ruimere maatschappelijke ontwikkelingen, vindt men bij Waterfield (2011). Over Alexander de Grote bestaan twee recente werken in het Nederlands: Lendering (2004) en Singor (2010). De laatste behandelt ook aspecten van de hellenistische geschiedenis.

Dareios en probeerde ook de meer oostelijke delen van diens rijk te veroveren. Om zijn legitimiteit te vergroten, trouwde Alexander met drie Aziatische prinsessen, waaronder twee dochters van Dareios, en ook een 80-tal van zijn generaals en hovelingen huwden met Perzische edelvrouwen. Hij nam een deel van de Perzische klederdracht over en hij nam ook Aziatische soldaten op in zijn leger, wat soms tot spanningen met de Macedonische troepen leidde. Alexander zou uiteindelijk oprukken tot net voorbij de Indus, waar zijn troepen weigerden verder oostwaarts te trekken. Hij keerde terug richting westen, maar tijdens de voorbereidingen voor de verovering van Arabië stierf Alexander in Babylon op 11 juni 323; hij was toen net geen 33 jaar oud.

Toen hij de troon besteeg in 336 v.C., had Alexander al zijn concurrenten uitgeschakeld en dat leidde nu tot problemen, want de enige volwassen man binnen het koningshuis die nog in leven was, Alexanders halfbroer Arrhidaïos, was niet geschikt is om te regeren; wat er precies mis was met hem weten we niet, maar vermoedelijk ging het om een of andere mentale handicap. Rhoxane, Alexanders Bactrische echtgenote, was in verwachting op het moment van zijn dood, maar het geslacht van haar kind was op dat moment natuurlijk nog onbekend. Na lange onderhandelingen en een burgeroorlog die maar net werd afgewend, besloot men om Arrhidaïos (als Philippos III) en Alexanders ongeborn kind – op voorwaarde dat het een zoon zou zijn – samen tot koning aan te stellen, met generaal Perdikkas als regent tot de eventuele zoon meerderjarig zou zijn. Een aantal andere generaals werden aangesteld als gouverneurs van de provincies: Antipatros en Krateros in Macedonië en Griekenland, Lysimachos in Thracië, Antigonos in Groot-Phrygië – het centrale deel van Klein-Azië – en Ptolemaïos in Egypte, om slechts de belangrijkste namen te noemen.

De ambities van de generaals bleken te groot om deze regeling enige kans op slagen te geven. Perdikkas lijkt van in het begin de oppermacht te hebben nagestreefd, mogelijk zelfs het koningschap. Zijn al te duidelijke ambitie zette Antipatros, Krateros, Antigonos en Ptolemaïos ertoe aan een coalitie te vormen tegen hem, die het begin betekende van de Eerste Diadochenoorlog (321-320 v.C.). Perdikkas liet zijn belangrijkste medestander Eumenes in Azië achter om de Hellespont te bewaken en trok zelf op tegen Egypte om Ptolemaïos te verslaan. Eumenes versloeg het coalitieleger in Klein-Azië, maar de Egyptische campagne kende verschillende tegenslagen en Perdikkas, die het vertrouwen van de troepen kwijt was, werd vermoord door Seleukos en enkele andere officieren vóór het nieuws van Eumenes' overwinning bekend raakte.

In Triparadeisos (vermoedelijk in het huidige Libanon) werd Antipatros aangesteld om Perdikkas op te volgen als regent (320); Antigonos kreeg de opdracht om Eumenes en de andere aanhangers van Perdikkas uit te schakelen. Antipatros keerde met de koningen terug naar Europa, waar zijn dood een jaar later de kiem zaaide voor de Tweede Diadochenoorlog (319-316 v.C.): uit onvrede over de opvolgingsregeling voor het regentschap zette Antipatros' zoon Kassandros een coalitie op het getouw tegen de nieuwe regent Polyperchon. Kassandros, Lysimachos, Antigonos en Ptolemaios stonden tegenover Polyperchon en Eumenes in een strijd die voor Eumenes de dood zou betekenen en voor Polyperchon de verbanning naar het achterplan. Ook Olympias, de moeder van Alexander de Grote, moest een verkeerde partijkeuze met de dood bekopen; enkele maanden tevoren had ze zelf nog koning Philippos III en zijn vrouw Eurydike laten vermoorden.

Na de dood van Eumenes was Antigonos de dominante generaal in heel het Aziatische rijkdeel, en in de zomer van 316 verjaagde hij Seleukos uit Babylonië. Hij streefde duidelijk naar de oppermacht, waardoor de andere belangrijke diadochen hem een ultimatum stelden: hij moest Babylonië teruggeven aan Seleukos en enkele andere delen van Azië afstaan aan respectievelijk Kassandros, Lysimachos en Ptolemaios. Antigonos' afwijzing van het ultimatum betekende het begin van de Derde Diadochenoorlog (315-311 v.C.). Het was een oorlog op vele fronten, maar de enige grote veldslag vond plaats bij Gaza in de vroege winter van 312/1: Antigonos' zoon Demetrios werd er verslagen door Ptolemaios en Seleukos, wat deze laatste toeliet om, met een weliswaar uiterst kleine troepenmacht, terug te keren naar Babylonië en al snel zelfs enkele van de omliggende gebieden te veroveren. Antigonos zag zich nu op drie fronten aangevallen en sloot vrede met Ptolemaios (het zuidelijke front), Kassandros en Lysimachos (het westelijke front) om zich op de strijd tegen Seleukos in het oosten te kunnen concentreren. Hoewel – of net doordat (?) – het vredesverdrag stipuleerde dat Alexander IV koning zou blijven over het hele rijk, liet Kassandros hem executeren in 310, een jaar na het verdrag; dit betekende het einde van de Argeadendynastie in de mannelijke lijn. Men bleef documenten dateren volgens de regeringsjaren van Alexander IV, maar hoewel het rijk enkel nog een fictieve koning had, durfde geen van de diadochen het koningschap nu al op te eisen.

Het vredesverdrag van 311 bracht weinig zoden aan de dijk: kort erna herbegon de strijd op verschillende fronten. De oplopende spanningen leidden in 306 tot een grote confrontatie tussen de Antigoniden en Ptolemaios voor de kust van Salamis op Cyprus. Demetrios versloeg er de Ptolemaïsche marine, wat voor de Antigoniden de aanleiding was om de koningstitel aan te nemen.

De andere diadochen wilden niet achterblijven, en er waren nu vijf kampen die alle claimden de enige rechtmatige opvolger van Alexander de Grote te zijn.

Na enkele jaren van wisselende successen voor alle koningen, zette Kassandros in 302 een coalitie op het getouw tegen de Antigoniden, die dreigden oppermachtig te worden; Lysimachos, Seleukos en Ptolemaios sloten zich allen aan bij de alliantie. In de slag bij Ipsos (301) diende de coalitie de Antigoniden een verpletterende nederlaag toe. Antigonos moest de strijd met de dood bekopen en Demetrios bleef achter met een drastisch gereduceerd territorium. Toch zou hij er in slagen om nog twee decennia een belangrijke speler te blijven en zijn koningschap door te geven aan zijn zoon Antigonos Gonatas, die de Antigonidsche dynastie in Macedonië zou vestigen. Ptolemaios wist in de jaren na Ipsos zijn macht verder uit te breiden: hij verwierf de controle over Cyprus, Phoenicië en Palestina, en de Egeïsche eilanden. Seleukos kreeg in 281 heel Azië in handen na een overwinning op Lysimachos, die het einde een betekende van diens dynastie. Zo kwam Seleukos heel dicht bij het verwerven van de macht over het hele rijk van Alexander, maar toen hij op het punt stond om Macedonië in te nemen, werd hij vermoord; zijn zoon Antiochos stelde de Seleukidische bezittingen in Azië veilig. De dynastie van Kassandros was al in 294 aan interne twisten ten onder gegaan. Zo ontstonden uit een bijna 50 jaar lange burgeroorlog uiteindelijk de drie belangrijkste hellenistische koninkrijken. Men ging er in het verleden vaak vanuit dat de meeste diadochen een dergelijke opdeling nastreefden, in een projectie van het 19de-eeuwse evenwicht der grootmachten op de hellenistische periode, maar een waarschijnlijker interpretatie is dat eenvoudigweg geen van hen erin slaagde al zijn rivalen uit te schakelen.

Wapenwedloop

De bijna constante oorlogen tussen de diadochen leidden tot een ware wapenwedloop (Murray 2012; Martin 2013). Met zoveel generaals die streden om de oppermacht – er waren er nog heel wat meer dan ik in het beknopte overzicht heb vermeld –, waren er natuurlijk niet genoeg Grieken en Macedoniërs om in al die legers te dienen. De praktijk van Alexander om ook een beroep te doen op Aziatische soldaten werd daarom voortgezet op nog grotere schaal: tienduizenden Aziaten en Egyptenaren maakten hun opwachting in de diadochenlegers. Velen vochten gewoon met hun eigen traditionele bewapening, bijvoorbeeld Perzische boogschutters of slingeraars, maar anderen werden getraind om in de Macedonische phalanx van piekeniers te vechten: die zware infanterie was de kern van het leger, samen met de ruitery. Die nood aan

inheemse troepen maakte het voor de diadochen ook noodzakelijk om goede contacten te onderhouden met de lokale elites in hun provincies.

Het voornaamste nieuwe aspect bij de landoorlog in open terrein was ongetwijfeld het gebruik van olifanten (Epplett 2007). Alexander had tegen het einde van zijn regering waarschijnlijk zo'n 200 olifanten in zijn bezit, maar hij heeft ze nooit ingezet in de strijd. De diadochen maakten echter massaal gebruik van hun olifanten, die zelfs ingezet werden in Griekenland zelf. Seleukos sloot rond 304 een verdrag met de Indische koning Chandragupta, waarin hij afstand deed van de Indische delen van het Alexanderrijk in ruil voor 500 olifanten. Seleukos' olifanten speelden een belangrijke rol in de slag bij Ipsos. De Antigonidische cavalerie haalde het van die van de coalitie, maar doordat Demetrios de vijandelijke ruitery een eind achtervolgde, kon Seleukos zijn olifanten positioneren tussen de cavalerie en het slagveld, zodat de weg geblokkeerd was voor Demetrios en hij geen hulp kon bieden aan de Antigonidische infanterie die aan het verliezen was. De olifanten waren inderdaad vooral nuttig voor dergelijke tactische manoeuvres, want in de eigenlijke strijd waren ze moeilijk handelbaar. Dat ondervond Pyrrhos bijvoorbeeld toen hij zijn olifanten bij de belegering van Argos in 272 v.C. de stad binnenleidde, waar ze vooral de uitweg blokkeerden bij zijn eigen terugtocht; Pyrrhos vond er vervolgens de dood toen een oude vrouw een dakpan op zijn hoofd gooide. Wanneer de olifanten panikeerden en onhandelbaar werden in een veldslag, konden ze bovendien ook veel schade aanrichten in het eigen leger.

Het was anderzijds ook gemakkelijk om de vijandelijke olifanten te neutraliseren, bijvoorbeeld door planken met spijkers op het slagveld te leggen, zoals Damis deed in het beleg van Megalopolis en Ptolemaios in de slag bij Gaza. Het nut van de olifanten bestond dan ook vooral uit het afschrik-effect dat ze hadden op de vijand, en dan nog vooral op diens paarden. Naast het beperkte nut, brachten de olifanten hoge kosten en grote logistieke problemen met zich mee. Elke olifant had gemakkelijk 100 tot 150 kg voeder en 50 tot 100 liter water per dag nodig, naast de sowieso al enorme voedsel- en watervoorraden die nodig waren voor de rest van het leger en alle burgers die meereisden. Bovendien had men blijkbaar ook steeds Indische mannen nodig om de olifanten te kunnen inzetten in de strijd. Al deze problemen en de beperkte effectiviteit in veldslagen maakten dat olifanten zelden een echt grote rol hebben gespeeld, en dat ze vanaf het einde van de 3de eeuw alweer begonnen te verdwijnen uit de Griekse oorlogsvoering.

Minder exotisch maar veel belangrijker zijn de innovaties in belegerings-tuigen en artillerie. De diadochen hadden talloze ingenieurs in dienst om steeds betere katapulten en belegeringstorens te bouwen, maar ook de

koningen zelf toonden grote interesse in de materie. Demetrios staat erom bekend dat hij zelf meewerkte aan het ontwerp van belegeringstuigen, zoals bijvoorbeeld de zogenaamde *helepolis*, letterlijk ‘stadsinnemer’. De *helepolis* is een toren van verschillende verdiepingen, uitgerust met meerdere katalpulten die projectielen tot 80 kg konden afvuren, en *ballistae* om pijlen mee af te schieten. De toren stond op wielen en kon zo worden voortgeduwd naar de stadsmuren. De *helepolis* die Demetrios bouwde voor het beleg van Rhodos, zou meer dan 40 meter hoog zijn geweest.

Ook voor de oorlog ter zee werd veel energie en geld besteed aan de bouw van steeds betere en grotere schepen. Het klassieke Griekse oorlogsschip was de τριήρης of driერიemer, wat waarschijnlijk betekende dat er drie rijen roeiers boven elkaar waren; daarnaast zijn er ook vier- en vijfrierers geattesteerd. In de diadochentijd zien we schepen verschijnen met hogere getallen in de naam, tot een ἑκκαίδεκτήρης of zestienrierer, vaak ook gewoon ‘zestien’ genoemd, en later zou Ptolemaios IV zelfs een zogenaamde ‘veertig’ bouwen. Wat we ons bij deze getallen moeten voorstellen is niet duidelijk, want het is al moeilijk genoeg om te werken met drie rijen roeiers boven elkaar, en meer lijkt gewoon onmogelijk. Anderzijds is er blijkbaar ook geen voordeel meer wanneer men meer dan zeven man aan één roeispaan zet, dus ook dat kan niet de verklaring zijn: mogelijk gaat het om de combinatie van het aantal rijen riemen en het aantal roeiers per riem – de ‘tien’ zou dan bestaan uit twee rijen boven elkaar met telkens vijf roeiers per riem –, maar met de bronnen die we nu hebben zal het precieze systeem altijd wel een raadsel blijven. Het belangrijkste voordeel van de steeds grotere schepen was dat ze katalpulten en belegeringstorens aan boord konden nemen, maar daar tegenover stond dan weer dat ze trager en minder wendbaar waren, wat wellicht verklaart waarom ze na de 3de eeuw sterk aan populariteit inboetten.

Mogelijk dienden dergelijke schepen ook om de koninklijke macht en rijkdom te etaleren, zoals we zien in Athenaios’ beschrijving van de vloot van Ptolemaios II (*Deipnosophistae* V 203d):

[Ptolemaios] Philadelphos overschaduwde veel koningen met zijn rijkdom en legde zich met grote ijver toe op zijn constructies, zodat hij allen overtrof met het aantal schepen dat hij bezat. De grootste van zijn schepen waren twee dertigrierers, een twintigrierer, vier dertienrierers, twee twaalfrierers, veertien elfrierers, 30 negenrierers, 37 zevenrierers, vijf zesrierers en zeventien vijfrierers. Van de vierrierers tot de *triëremiolae* dubbel zoveel als al deze samen. De schepen die naar de eilanden, de andere steden waar-

over hij heerste en Libië werden gezonden, waren er meer dan 4000.

Volgens een anekdote over Lysimachos bij Ploutarchos (*Demetrius* 20.4) konden de koningen zelfs indruk maken op elkaar met hun marines en belegeringstuigen:

Toen ze tegenover elkaar gelegerd waren bij het beleg van Soloi in Kilikië, zond Lysimachos, die nochtans Demetrius' grootste vijand was onder de koningen, de vraag om zijn belegeringstuigen en varende schepen te zien. Nadat Demetrius ze had getoond, ging hij vol bewondering weg.

Vrijheid en democratie in de Griekse steden

Vroeger ging men ervan uit dat de hellenistische periode het einde van de Griekse *polis* betekende, een opvatting die men ook nu nog weleens hoort, maar op veel gebieden was de hellenistische periode net een tijdperk van ongeziene bloei voor de Griekse steden: hun aantal nam sterk toe, de hellenistische grootsteden zoals Alexandrië en Antiochië waren vele malen groter dan de klassieke grootsteden Athene en Syracuse, veel steden werden heel wat monumentaler uitgebouwd, en de contacten tussen steden namen enorm toe. Er is natuurlijk de vraag hoe het was gesteld met de vrijheid van de *poleis* en met de democratie, maar ook hier was de situatie veel minder slecht dan men soms heeft gedacht, al gaat het natuurlijk om een enorm complex probleem en zijn de verschillen tussen steden zeer groot (Wiemer 2013; Bugh 2013). We zien in ieder geval een algemene toename van het aantal opschriften dat werd opgesteld. Deze bronnen geven sterk de indruk dat een democratische staatsvorm in de hellenistische periode als de norm werd beschouwd, en steden benadrukken vaak met enige trots hun democratisch karakter. Het gaat hierbij zeker niet zomaar om een poging om de realiteit te verhullen door te doen alsof er niets aan de hand is, want uit de vele bewaarde decreten blijkt dat democratische instellingen – de raad, de volksvergadering en de volksrechtbanken – inderdaad zeer actief waren.

Het enige grote verschil met de klassieke periode is dat de vrijheid om een eigen buitenlandse politiek te voeren zwaar werd ingeperkt door de koninklijke controle, maar dat verschil geldt in veel grotere mate voor Athene en Sparta dan voor andere steden die in de klassieke periode vaak tot de Atheense of Spartaanse invloedssfeer behoorden, en evenmin in alle vrijheid

aan buitenlandse politiek konden doen. Bovendien stonden niet alle steden altijd onder koninklijke controle, zo was Rhodos bijna gedurende de hele hellenistische periode een vrije staat die zich kon ontwikkelen tot een handelsgrootmacht.

De Griekse steden van het moederland kwamen bij het nieuws van de dood van Alexander de Grote meteen in opstand tegen de Macedonische hegemonie, maar ook hier blijkt meteen de complexiteit van de situatie. De leiders van de opstand waren de Atheners en de Aitoliërs, en wel omdat zij rechtstreeks iets te verliezen hadden. De Atheners hadden Samos gekoloniseerd sinds 365 v.C. en de oorspronkelijke bevolking deels verdreven, terwijl de Aitoliërs rond 330 de bewoners van de Akarnanische stad Oiniadai hadden verdreven om er Aitoliërs te vestigen. Alexander had in 324 een decreet uitgevaardigd dat bepaalde dat alle ballingen naar hun vaderland mochten terugkeren, mogelijk omdat velen van hen als rondtrekkende huurlingen vaak voor problemen en onrust zorgden. De terugkeer van de ballingen zou echter ook betekenen dat de Atheners en de Aitoliërs respectievelijk Samos en Oiniadai zouden moeten ontruimen, en dat weigerden ze te accepteren. De oorlog voor Griekse vrijheid die na Alexanders dood uitbrak, was dus in grote mate ook een oorlog voor de vrijheid van *sommige* Griekse steden om *andere* Griekse steden te bezetten. En wanneer die bezetting, zoals in deze gevallen, gepaard ging met de verbanning van een deel van of zelfs de hele bevolking, waren de bezette steden nog slechter af onder de Atheners of de Aitoliërs dan wanneer ze tot de invloedssfeer van een van de koningen hadden behoord.

Een belangrijk verschil tussen de tijd van Alexander de Grote en diadochentijd, is dat er nu niet langer één Macedonische machthebber was maar verschillende, en die situatie kon in het voordeel van de steden werken. De diadochen hadden de steun van die Griekse steden nodig en zagen in dat beloftes van vrijheid een handig diplomatisch middel konden zijn, zoals dat trouwens ook het geval was in de klassieke periode toen het ging om het vrijwaren van de onafhankelijkheid tegenover Athene, Sparta of de Perzische koning. De eerste die gebruik maakte van dit diplomatisch middel was Polyperchon, die in zijn strijd met Kassandros een edict afkondigde dat vrijheid verleende aan de Griekse steden. Het belang van de vrijheid van de Grieken in de propaganda van de diadochen treedt nog duidelijker naar voren in de Derde Diadochenoorlog. Aan het begin ervan – in 315 v.C. – kondigde Antigonos de vrijheid van de Griekse steden af. Zijn decreet bepaalde:

[...] dat de Grieken allemaal vrij moeten zijn, niet onderdrukt met garnizoenen en autonoom. Toen de soldaten hadden bekrachtigd

wat hij had gezegd, zond hij naar overal gezanten om het decreet te verkondigen, aangezien hij dacht dat de Grieken enthousiaste medestanders in de oorlog zouden zijn door hun hoop op vrijheid [...]. (Diodorus XIX 61.3-4)

De reactie van Ptolemaios volgde snel (Diodorus XIX 62.1-2):

Toen Ptolemaios hoorde wat de Macedoniërs onder Antigonos hadden besloten over de vrijheid van de Grieken, verordende ook hij gelijkaardige zaken, omdat hij wilde dat de Grieken zouden weten dat hij niet minder om hun vrijheid was bekommerd dan Antigonos. Omdat ze namelijk beiden zagen dat het geen klein voordeel was om de welwillendheid van de Grieken te genieten, rivaliseerden ze met elkaar in weldaden jegens hen.

In het vredesakkoord dat Antigonos, Ptolemaios, Kassandros en Lysimachos op het einde van de Derde Diadochenoorlog (311) afsloten, werd eveneens bepaald dat alle Griekse steden vrij moesten zijn. Antigonos schreef hierover een brief aan de Griekse steden, waarvan een kopie uit de stad Skepsis in de Troas epigrafisch is bewaard. Antigonos benadrukte in die brief dat de vrijheid van de Grieken voor hem het belangrijkste element in het vredesverdrag was, en dat hij zelfs toegevingen had gedaan op punten die voor hem van groot belang waren om er toch maar zeker voor te zorgen dat de vrijheid van de Grieken gegarandeerd zou zijn (*cf. infra*).

Men kan dit alles natuurlijk afdoen als zuivere propaganda zonder enige substantie, maar we zien wel degelijk pogingen van de Antigoniden en van Ptolemaios om deze politiek in de praktijk te brengen. In de strategisch belangrijkste steden hadden ze inderdaad garnizoenen – wat ze waarschijnlijk voorstelden als een beschermingsmaatregel –, maar in de meeste steden plaatsten ze inderdaad geen bezettingstroepen. Waar ze die toch hadden probeerde de andere partij dan ook die steden te bevrijden. Toen Demetrios in 307 Athene bevrijdde nadat het voor tien jaar onder controle van Kassandros had gestaan (*cf. infra*), werden de Antigoniden er gevierd als de herstellers van de democratie (Diodorus XX 46.2):

Op voorstel van Stratokles stemden de Atheners een decreet dat bepaalde dat ze gouden standbeelden van Antigonos en Demetrios in een strijdswagen zouden opstellen vlakbij Harmodios en Aristogeiton, dat ze hen beiden zouden kronen met een krans van 200 talenten, dat ze een altaar voor hen zouden opstellen en het het

altaar van de Redders noemen, dat ze twee *phylen* zouden toevoegen aan de tien bestaande, Demetrias en Antigonis, dat ze jaarlijkse spelen zouden houden voor hen met een processie en een offer, en dat ze hun afbeelding zouden weven in de *peplos* van Athena.

Dat de Atheners de Antigoniden zouden eren, lag volledig in de lijn der verwachting: ze wilden hen natuurlijk bedanken en zich tegelijkertijd ook verzekeren van hun blijvende *goodwill* door hen uitgebreid te eren. Het gaat echter om een wel bijzonder groot eerbetoon: slechts zeer uitzonderlijk werd een standbeeld opgesteld in de buurt van dat van de tirannendoders Harmodios en Aristogeiton, nooit eerder hadden de Atheners nieuwe *phylen* gecreëerd, en al evenmin hadden ze ooit een cultus ingesteld voor levende mensen. Dat wijst er mogelijk toch op dat ze ervan uitgingen dat de democratie daadwerkelijk was hersteld in haar volle glorie en niet slechts *pro forma* (Erskine 2014).

Heerserscultus

Zo brengen de Atheners ons naadloos bij het volgende punt, de heerserscultus, een fenomeen dat in de diadochentijd volledig doorbrak (Versnel 1974; Mikalson 1998: 75-104; Strootman 2005: 99-114). Vroeger ging men er algemeen vanuit dat de hellenistische heerserscultus ontstaan was onder oosterse invloed, maar er zijn ook enkele precedentes in Griekenland, bijvoorbeeld de cultus voor Lysandros in Samos aan het einde van de Peloponnesische Oorlog: de Samiërs richtten een altaar voor hem op, stelden een offer in en zongen cultusliederen, en ze hernoemden het festival van Hera tot *Lysandreia*. Ook voor bijvoorbeeld Alexanders vader Philippos II blijkt er bij zijn leven al een cultus te zijn geweest, en er zijn nog enkele andere gevallen. Alexander geraakte mogelijk zelf overtuigd van zijn eigen goddelijkheid. In 324 v.C. vroeg hij blijkbaar aan de Griekse steden om hem vergoddelijken, waarop Demades zou hebben gezegd: “Laat Alexander Zeus zijn. En Poseidon ook als hij wil.” Verschillende Griekse steden zijn toen op Alexanders vraag ingegaan.

Na Alexanders dood zien we dat ook zijn generaals hem vergoddelijken. In 317 had Eumenes een grote coalitie verzameld tegen Antigonos, maar er was onenigheid over wie de coalitietroepen zou aanvoeren. Om de discussie op te lossen beweerde Eumenes dat hij in een droom Alexander had gezien die in zijn tent een vergadering van de generaals voorzat. Daarom stelde hij

voor dat ze geen leider zouden aanstellen, maar samen zouden vergaderen in een tent voor Alexanders lege troon (Diodorus XVIII 61.1):

Meteen werd er een grootse tent klaargezet; de troon werd opgesteld met de diadeem, de scepter en de wapens die Alexander gewoonlijk gebruikte. Er werd ook een altaar gezet met een vuur erop. Alle aanvoerders brachten offers uit een gouden kist met wierook en het duurste van het andere fijne reukwerk en ze maakten een knieval voor Alexander als voor een god.

Ptolemaios richtte in Alexandrië een officiële cultus op voor Alexander, maar er is ook bewijs van private cultus in de vorm van graffiti in Pella met opdrachten aan Herakles, Heros Alexandros en Kassandros. Alexander werd ook als god afgebeeld op de munten van de diadochen. Aanvankelijk sloegen ze allemaal dezelfde munten als Alexander, met Herakles met de leeuwen-scalp op de voorzijde en Zeus op de keerzijde, eerst nog in zijn naam, later ook in hun eigen naam. De eerste die hier verandering in bracht was Ptolemaios, die kort na 320 het voorzijdetype veranderde en Alexander afbeeldde met een olifantenscalp en de ramshorens van Zeus-Ammon (Afbeelding 1). Ook op de munten van Lysimachos zou Alexander later deze horens dragen. Of daar ook vergoddelijking mee gepaard ging weten we niet zeker, maar dat Alexander er de plaats van goden innam en goddelijke attributen droeg, wijst wel in die richting.

Toch komt het initiatief voor de vergoddelijking van de diadochen niet van henzelf maar van de Griekse steden, zoals we al hebben gezien in het geval van Antigonos en Demetrios in Athene, maar er zijn ook heel wat andere voorbeelden. Zo is uit Skepsis in de Troas een kopie bewaard van de brief die Antigonos na de vrede van 311 verstuurde met zijn aankondigingen over Griekse vrijheid, en het antwoord hierop van de Skepsiërs. Ze delen hem het volgende mee (*Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae* 6, l. 17-26):

Opdat Antigonos zou worden geëerd op een manier die zijn daden waardig is en de *demos* zou tonen dat ze dankbaar is voor de goede dingen die ze al eerder heeft ontvangen, (wordt besloten) een heiligdom voor hem af te bakenen, een altaar te maken en een zo mooi mogelijk beeld op te stellen. Het offer, de spelen, het dragen van de krans en de rest van het festival zullen elk jaar voor hem plaats vinden, zoals ook tevoren werd gedaan.

*Afbeelding 1. Zilveren tetradrachme van Ptolemaios I, voorzijde:
Alexander de Grote met goddelijke attributen (Louvre)
(Foto: Marie-Lan Nguyen).*

We zien gelijkaardige zaken bijvoorbeeld voor Lysimachos in Priëne (*Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae* 11, l. 14-23):

Het volk zal ook een bronzen beeld [van hem] opstellen [—] en zal ernaast opstellen aan de rechterkant [—] dichtbij de [— en] ook een altaar va[n hem opstel]len [op de agora, waar elk] jaar [alle priesters en priesteressen van] de stad [offeren], en alle burgers zullen een krans dragen, en de priesters, de magistraten en alle burgers zullen een processie houden [op de verjaardag van koning] Lysimachos en [de magistraten zullen ook] samenkomen [voor een banket].

De heerserscultus was dus ook een diplomatiek middel voor de steden om in de gunst van de koningen te komen. In Ploutarchos' *Demetrius* vangen we hier en daar een glimp op van het democratisch debat dat in Athene werd gevoerd over de eerbewijzen voor Demetrios.

Waar het vroeger echter gebruikelijk was om ervan uit te gaan dat de heerserscultus een louter politiek fenomeen is, erkent men tegenwoordig meer en meer de religieuze dimensie ervan. Vanuit christelijk monotheïstisch stand-

punt was het natuurlijk moeilijk denkbaar dat mensen echt zouden geloven dat al die koningen goden waren, maar binnen de polytheïstische en flexibele Griekse godsdienst lijkt dat minder een probleem. In de 20ste eeuw kan men verwijzen naar de rastafari-gelovigen die de Ethiopische keizer Haile Selassie reeds bij zijn leven als god beschouwden. Een Atheense hymne voor Demetrios werpt misschien ook enig licht op de zaak. In het gebed lezen we onder andere (Athenaios, *Deipnosophistae* VI 253e):

Want de andere goden zijn ver weg of hebben geen oren of bestaan niet of ze besteden geen aandacht aan ons, maar U zien we hier aanwezig, niet van hout of van steen, maar echt. Wij bidden U dus, breng eerst vrede, Gij teerbeminde. Want U heeft de kracht.

Dit moeten we natuurlijk ook weer in zijn politieke en diplomatieke context zien, want hierop volgt de vraag om Griekenland te bevrijden van de sfinx die de Aitoliërs zijn, of anders een Oidipous te vinden om het in zijn plaats te doen. Toch is het niet onmogelijk dat de indrukwekkende aanwezigheid van bijzonder machtige figuren die vrede konden brengen als een goddelijke aanwezigheid werd aanvoeld door sommige mensen. De hierboven vernoemde graffiti voor Alexander en Kassandros wijzen in dezelfde richting, al kunnen we er wel zeker van zijn dat niet iedereen dat geloofde. Het valt ook op dat de cultuspraktijk van de heerserscultus in niets verschilt van die van de traditionele goden.

De heerserscultus had zelfs invloed op hoe sommigen die traditionele goden zagen. Euchemeros van Messene, die wellicht aan het hof van Kassandros leefde, schreef een traktaat over de goden, de *Hiera anagrafe* ("Het heilige opschrift"). Het gaat om een soort reisroman waarin hij beschrijft hoe hij terecht komt op het utopische eiland Panchaia. Daar vindt hij in de Zeustempel een opschrift dat uitlegt dat de goden ooit mensen waren die door hun enorme weldaden voor de mensheid tot goden zijn verheven. Deze opvatting bleef zeker niet zonder invloed onder de hellenistische bevolking, en was dus in elk geval in tweede instantie meer dan een poging om de heerserscultus te legitimeren.

Multiculturele samenleving

Wanneer het gaat over de hellenistische periode, gebruikt men weleens begrippen als multiculturele samenleving en globalisering (Hauben 2000). We hebben al gezien dat Alexander de Grote zich opstelde als de opvolger

van de Dareios, een deel van de Perzische klederdracht overnam en Aziatische troepen in zijn leger opnam. Hij liet ook in verschillende provincies de Perzische gouverneurs aan de macht. Bovendien trouwde hij met Perzische prinsessen en gaf hij ook veel van zijn generaals een Iraanse vrouw. Dit alles deed hij natuurlijk niet uit liefde voor de Perzen, maar uit politieke overwegingen: zo zou er veel minder weerstand komen tegen zijn heerschappij komen.

De algemene heersende opvatting luidt dat de diadochen deze zogenaamde oriëntaliseringpolitiek gewoon in de prullenmand gooiden, maar daar begint men vooral de laatste jaren op terug te komen. Een van de argumenten die men doorgaans aanhaalt, is dat behalve Seleukos alle diadochen onmiddellijk scheidden van hun Aziatische vrouwen. Een scheiding is echter alleen geattesteerd voor Krateros, en zijn ex-vrouw zou later nog met Lysimachos trouwen. Het is lange tijd gebruikelijk geweest om ervan uit te gaan dat een koning bij een nieuw huwelijk eerst van zijn vorige vrouw was gescheiden, maar dat is louter de projectie van een modern monogaam patroon op de overduidelijk polygame Macedonische koningen: Philippos II had zeven vrouwen.² Dat alleen de vrouwen van Seleukos en Krateros geattesteerd zijn, komt natuurlijk doordat alleen zij belangrijk genoeg waren voor de bewaarde auteurs, maar dat zegt niets over wat de andere Macedoniërs dachten over hun Aziatische vrouwen. De redenering dat enkel Seleukos een reden had om na Alexanders dood met zijn Perzische vrouw gehuwd te blijven, gaat niet op omdat hij voor 311 helemaal niet kon weten dat hij de macht in Perzië zou verwerven.

De opvatting dat de diadochen niet geïnteresseerd waren in het onderhouden van banden met hun inheemse onderdanen, is ten dele te verklaren door de beperkte interesse van de Griekse bronnen in de kwestie. Toch vermelden ze expliciet dat Ptolemaios, Seleukos en anderen goede betrekkingen aanknoopten met de lokale bevolking (bv. Diodoros XVIII 14.1 en XIX 91.1-2). Seleukos zou zelfs bij zijn terugkeer naar Babylon in 311 v.C. en de strijd tegen Antigonos steun hebben gekregen van de Babyloniërs, die zich nog herinnerden hoe goed hij hen had behandeld in de vier jaar dat hij gouverneur was geweest voor Antigonos hem verdreef. Een ander deel van de verklaring is waarschijnlijk dat men zich baseerde op moderne koloniale praktijken om de hellenistische geschiedenis te interpreteren. Er is echter een belangrijk verschil: moderne kolonisatoren hadden het voordeel dat ze technologisch in zeer hoge mate meer geavanceerd waren dan de lokale bevol-

² Over polygamie in de hellenistische dynastieën, zie Ogden (1999).

king: vuurwapens, stoomschepen, een beter ontwikkelde geneeskunde, enz. maakten het mede mogelijk voor een minderheid van kolonistoren om de lokale bevolking onder de knoet te houden. In de hellenistische periode hadden de kolonistoren deze voordelen niet, en zoals we al hebben gezien moesten de diadochen zelfs massaal beroep doen op inheemse soldaten voor hun legers. Dat verklaart dan ook waarom ze wel goede betrekkingen moesten onderhouden met de lokale elites, die de steun van de bevolking konden garanderen en wanneer nodig troepen konden leveren (Meeus 2013: 90-91).

Soms werpen ook inheemse documenten een licht op de zaak, zoals de zogenaamde *satrapenstèle* van Ptolemaios I (Lodomez 2003). Het gaat om een opschrift in hiërogliefen naar aanleiding van een landschenking aan de goden van de tempel van Boeto in de Nijldelta. De mate waarin Ptolemaios werkelijk optrad als de beschermer van de Egyptische godsdienst die de *stèle* van hem maakt, is natuurlijk niet vast te stellen: misschien leggen de priesters Ptolemaios hier vooral een Egyptische vorstenspiegel voor die hem leerde dat de goede farao in de eerste plaats zorg draagt voor de traditionele godsdienst. In elk geval blijkt uit de tekst dat Ptolemaios belang hechtte aan het onderhouden van goede relaties met de Egyptische tempels en zich hiervoor door Egyptische raadgevers liet bijstaan. De bekendste van zijn Egyptische raadgevers komen we in de vroege 3de eeuw tegen bij de invoering van de Sarapiscultus (Ploutarchos, *Moralia* 362a): de Egyptische priester Manetho, die een geschiedenis van zijn land schreef in het Grieks. Hoeveel andere Egyptenaren naast Manetho in die vroege periode het Grieks zo goed beheersten weten we helaas niet, maar er is geen reden om aan te nemen dat hij volledig uniek was.

Hoewel de kroning tot farao van een Ptolemaeïsche koning pas voor Ptolemaios V voor het eerst expliciet is geattesteerd dankzij de Steen van Rosette, hoeven we niet te betwijfelen dat ook Ptolemaios I al tot farao werd gekroond: hij werd als dusdanig afgebeeld in tempels en had ook de officiële titulatuur. Twee standbeelden gevonden bij de onderwateropgravingen in de Alexandrijnse haven stellen een Ptolemaeïsch koningspaar voor, mogelijk Ptolemaios I en Berenike. De beelden zijn elk ongeveer 10 meter hoog en stonden op een basis van nog eens 3 meter, maar wat het meest opvalt is dat het koppel in een gemengde stijl wordt voorgesteld: Grieks, maar vooral ook Egyptisch (Guimier-Sorbets 2007). De beelden stonden opgesteld voor de vuurtoren van Pharos (*cf. infra*) en waren als dusdanig al van ver zichtbaar voor alle Grieken die van over zee in Egypte aankwamen. Dat de Ptolemaeën zich op die prominente plaats aan de Griekse wereld toonden als Grieks-Egyptische heersers, is een zeer opmerkelijke uiting van hellenistische multiculturaliteit. Ook de Seleukiden stonden niet huiverig tegenover het opnemen

van vormen van traditioneel oosters koningschap naast het Griekse: een in spijkerschrift beschreven Babylonische kleicilinder uit 268 v.C., de zogenaamde Borsippacilinder, beschrijft hoe Seleukos' zoon Antiochos I onder andere in zijn hoedanigheid van koning van Babylon bidt tot de lokale god Nabû en diens tempel restaureert.³

Cultuur

De diadochentijd was ook een tijd van grote culturele bloei. In de strijd om legitimiteit en prestige was cultuur blijikbaar een machtig wapen en alle diadochen leverden grote inspanningen om als patroon op te treden voor dichters, geschiedschrijvers, geleerden en beeldende kunstenaars. Het meest tot de verbeelding spreekt natuurlijk het Alexandrijnse *Mouseion* (heiligdom van de muzen) met de bijbehorende bibliotheek (Erskine 1995; Casson 2001: 31-47). Voor de oprichting ervan deed Ptolemaios een beroep op de peripatetische filosoof Demetrios van Phaleron. Het doel was om alle Griekse boeken te verzamelen, maar er was ook interesse voor andere culturen, met bijvoorbeeld de Griekse vertaling van het Oude Testament, de zogenaamde *Septuagint*. Alle middelen om de collectie uit te breiden waren goed: zo werden bijvoorbeeld alle boeken die werden gevonden op schepen die de Alexandrijnse haven binnenvoeren in beslag genomen – de eigenaars kregen kopieën in de plaats. Ptolemaios III zou zelfs de originele exemplaren van de drie grote tragici uit de Atheense staatsbibliotheek hebben weten te verwerven. Hij had ze geleend om ze te laten overschrijven, maar bezorgde de Atheners de kopieën terug; dat hij hiermee de enorme waarborg van 15 talenten kwijt was, had Ptolemaios er blijikbaar voor over. Het *Mouseion* en de bibliotheek werden geleid door de meest vooraanstaande intellectuelen van hun tijd, in de 3de eeuw bijvoorbeeld Eratosthenes en Apollonios van Rhodos. Zij legden zich niet enkel toe op het uitbreiden van de collecties, maar ook op de studie ervan.

Een ander Ptolemaeïsch prestigeproject uit de eerste decennia van de 3de eeuw (ca. 297-282 v.C.) was de bouw van een grote vuurtoren op het eiland Pharos, vandaar ook de naam van de toren (Clayton 1988; Empereur 2004; McKenzie 2007: 41-45). De constructie, die meer dan 1500 jaar standhield, werd later tot de Zeven Wereldwonderen van de oudheid gerekend en was essentieel voor de veiligheid van de schippers voor de rotsige Alexandrijnse kust. Het licht van het vuur dat bovenin brandde, werd mee verspreid met

³ Tekst, vertaling, commentaar en afbeeldingen zijn te vinden op http://www.livius.org/cg-cm/chronicles/antiochus_cylinder/antiochus_cylinder1.html.

behulp van spiegels. De *pharos* was ongeveer 110 meter hoog, het Zeusbeeld op de top inbegrepen, en volgens Flavius Josephus (IV 10.5 [613]) was het licht zichtbaar tot op een afstand van 300 stadia, ruim 50 kilometer. Loukianos (*Hippias* 4) plaatst de architect van de *pharos*, de hoveling Sostratos van Knidos, op dezelfde hoogte als Archimedes: de bouw van het wereldwonder leverde hem blijkbaar een enorme faam op, maar in tegenstelling tot Archimedes heeft zijn reputatie de oudheid niet overleefd.

De *pharos* is niet het enige wereldwonder uit de diadochentijd. In 304 zag Demetrios Poliorketes zich genoodzaakt om na ongeveer een jaar het beleg van Rhodos op te heffen. Als dank voor de redding richtten de Rhodiërs de beroemde Kolos op ter ere van Helios, de beschermgod van de stad (Higgins 1988; Hoepfner 2003). Ze financierden het standbeeld met de opbrengst van de verkoop van de belegeringstuigen die Demetrios had achtergelaten (Plinius, *NH* XXXIV 41). De *kolossos* (aanvankelijk gewoon een Dorisch woord voor standbeeld) was meer dan 30 meter hoog, wat voor een dergelijke bronzen constructie een grote moeilijkheidsgraad met zich meebracht; we hebben geen weet van enig ander standbeeld uit de oudheid dat groter zou zijn geweest. Over het precieze uitzicht en de standplaats ervan is niet veel geweten, behalve dat hij zeker niet met gespreide benen boven de ingang van de haven stond zoals in de bekende gravure van Maarten van Heemskerck (Afbeelding 2): de afstand was onoverbrugbaar. In 226 v.C., nog geen 60 jaar na de voltooiing van het beeld, werd het omvergegooid door een aardbeving, maar, zo zegt Plinius (*NH* XXXIV 41), “zelfs op de grond liggend is het iets wonderlijks. Weinigen kunnen zijn duim volledig omarmen en de vingers zijn groter dan de meeste standbeelden op zich”.

Ook elders buiten de koninklijke hoven bloeide de Griekse cultuur. Veel steden bouwden in de hellenistische periode voor het eerst een stenen theater (Le Guen 1995: 60-61), en de Diadochentijd was de bloeiperiode van de zogenaamde nieuwe komedie in Athene: de oude blijspelen die in de 2de eeuw werden opgevoerd, stamden bijna allemaal uit deze periode eerder dan uit de 5de eeuw (Habicht 1995: 106). De gewoonte om elk jaar een oudere tragedie en een oudere komedie op te voeren bestond al in de late 4de eeuw, maar men bleef op de *Dionysia* en de *Lenaea* in de eerste plaats ook nieuwe stukken opvoeren. Van de hellenistische tragedie is echter niets bewaard en voor de komedie moeten we ons tevreden stellen met één volledig stuk (de *Dyskolos*) en substantiele delen van enkele andere werken van Menandros, die bewaard zijn gebleven dankzij papyrusvondsten in Egypte. Menandros schreef de typische karakterkomedie zoals we die ook kennen van de Romeinse komediedichters Plautus en Terentius, en die via Molière tot vandaag de dominante

Afbeelding 2. De Kolos van Rhodos in de voorstelling van Maarten van Heemskerck (ca. 1570) (Bron: Higgins 1988: 133).

vorm voor de komedie is gebleven. Toch mogen we niet zomaar aannemen dat de meer politieke komedie die we aantreffen in de 5de-eeuwse werken van Aristophanes volledig verdwenen was: dit blijkt uit overgeleverde fragmenten van auteurs als Timokles, Archedikos, Demetrios en Philippides (Csapo 2000: 120-121). Van deze laatste, bijvoorbeeld, citeert Ploutarchos (*Demetrius* 12.4, 26.3) in zijn biografie van Demetrios Poliorketes enkele verzen die gericht zijn tegen Demetrios en zijn belangrijkste medestander in de Atheense volksvergadering, Stratokles:

Zijn schuld was 't, dat de wijnstokken bevroren.
 Zijn goddeloosheid heeft de *peplos* doorgescheurd.
 De eer der goden gaf hij immers mensen.
 Zó iets richt 't volk te gronde, 't blijspel niet.
 (vertaling G.J. de Vries)

Vooral opvallend is dat de beschuldiging dat de komedie een negatieve politieke invloed heeft en dus relevant is, blijkbaar nog steeds bestaat. Anderzijds was de zogenaamde oude komedie in het algemeen misschien minder politiek dan de bewaarde stukken van Aristophanes suggereren. Ook toneeldichters

uit andere delen van de Griekse wereld zochten hun geluk in Athene, waar de carrièrekansen het grootst waren.⁴

Athene bleef ook het internationale centrum voor de filosofie. Aan de Academie werd het gedachtegoed van Plato verder uitgewerkt onder leiding van Xenokrates en Polemon, terwijl de peripatetici in het Lyceum het werk van Aristoteles voortzetten onder Theophrastos en Straton. Theophrastos schreef er onder andere zijn botanische werken die de belangrijkste plantkundige teksten van de oudheid en de middeleeuwen waren; veel van zijn kennis over Aziatische planten had hij te danken aan verslagen van de veroveringstochten van Alexander de Grote. Een andere peripatetische filosoof, Demetrios van Phaleron, die we al zijn tegengekomen bij de oprichting van het Alexandrijnse *Mouseion*, bestuurde Athene tien jaar lang als beschermeling van Kassandros. Dat Demetrios zich daarbij tot doel stelde het ideaal van de filosofische heerser in de praktijk te brengen, was ooit algemeen aanvaard, maar het lijkt er eerder op dat zijn beleid door louter politieke overwegingen werd gestuurd. Het leidde in elk geval tot grote spanningen. Toen Demetrios in 307 v.C. werd verdreven, keurde de volksvergadering op initiatief van een zekere Sophokles een wet goed die op straffe des doods stelde dat niemand het leiderschap van een filosofische school mocht opnemen zonder toestemming van de raad en de volksvergadering. Theophrastos, die net als Demetrios goede banden had met Kassandros, was het hoofddoelwit van de maatregel. Volgens Diogenes Laërtios (V 38) verlieten hij en alle andere filosofen daarop de stad, maar het decreet werd het jaar daarop door een grote meerderheid afgeschaft in een proces over onwettigheid, mogelijk omdat het inging tegen Solons wet op de vrijheid van vereniging.

Onder de Cynici trokken Krates en zijn vrouw Hipparchia de aandacht door niet enkel de filosofie maar ook de liefde in het openbaar te bedrijven (Sextus Empiricus, *Pyrrhoneioi hypotheseis*, I 153). De diadochentijd was ook de achtergrond voor het ontstaan van twee nieuwe scholen in Athene: in 306 v.C. kocht Epicurus de tuin waarin hij zijn filosofische commune oprichtte, en in 301 begon Zeno, een immigrant uit de Phoenicisch-Cypriotische stad Kition, lessen te geven in de *Stoa Poikilè*. Zelf had Zeno eerst gestudeerd bij Krates, Stilpon en Polemon. Het wereldburgerschap was een belangrijk punt in de leer van de Stoa, wat mogelijk te verklaren valt door de nieuwe wereld die Alexander de Grote met zijn veroveringen had gecreëerd, maar misschien ook door het multiculturele milieu in Zeno's vaderstad en debatten

⁴ Voor het hellenistische theater in Athene, zie Habicht (1995: 105-111), Csapo (2000) en Lape (2010).

over de plaats van vreemdelingen in de *polis* in het Athene van zijn tijd. De filosofische activiteit beperkte zich zeker niet tot Athene: ook bijvoorbeeld de Megariër Stilpon en zijn leerling Menedemos van Eretria behoren tot de belangrijke filosofen uit de diadochentijd.⁵

Dit beknopte overzicht kan natuurlijk slechts een kleine greep bieden uit al het boeiends dat de diadochentijd te bieden heeft. Ik hoop in elk geval te hebben aangetoond dat we de periode niet louter in termen van decadentie en verval moeten zien, en dat de Griekse geschiedenis niet ophoudt bij Alexander de Grote.

Bibliografie

- Bugh, G. 2013. "Democracy in the Hellenistic World", in: S.L. Ager & R.A. Faber (eds.), *Belonging and Isolation in the Hellenistic World* (Phoenix Supplementary Volume 51). Toronto: University of Toronto Press, 111-127.
- Casson, L. 2001. *Libraries in the ancient world*. New Haven: Yale University Press.
- Clayton, P.A. 1988. "The Pharos at Alexandria", in: P.A. Clayton & M.J. Price (eds.), *The Seven Wonders of the Ancient World*. Londen: Routledge, 138-157.
- Csapo, E. 2000. "From Aristophanes to Menander? Genre Transformation in Greek Comedy", in: M. Depew & D. Obbink (eds.), *Matrices of Genre. Authors, Canons, and Society* (Center for Hellenic Studies colloquia 4). Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 115-113.
- Empereur, J.-Y. 2004. *Le Phare d'Alexandrie. La Merveille retrouvée*. S.l.: Gallimard.
- Epplert, C. 2007. "War Elephants in the Hellenistic World", in: W. Heckel, L. Tritle & P. Wheatley (eds.), *Alexander's Empire. Formulation to Decay*. Claremont: Regina Books, 209-232.
- Erskine, A. 1995. "Culture and Power in Ptolemaic Egypt: The Museum and Library of Alexandria", in: *Greece & Rome* 42: 38-48.
- Erskine, A. 2014. "Ruler Cult and the Early Hellenistic City", in: H. Hauben & A. Meeus (eds.), *The Age of the Successors and the Creation of the Hellenistic Kingdoms (323-276 B.C.)* (Studia Hellenistica 53). Leuven: Peeters, 579-597.
- Guimier-Sorbets, A.-M. 2007. "L'image de Ptolémée devant Alexandrie", in: F.-H. Massa-Pairault & G. Sauron (eds.), *Images et modernité hellénistiques. Appropriation et représentation du monde d'Alexandre à César* (Collection de l'École Française de Rome 390). Rome: École Française de Rome, 163-176.
- Hauben, H. 2000. "Het hellenisme of de globalisering van de antieke wereld", in: *Nieuw Tijdschrift van de Vrije Universiteit Brussel* 13: 77-106.

⁵ Zie over de filosofie uit deze periode onder andere Habicht (1995: 111-116), Scholz (2007) en White (2010).

- Higgins, R. 1988. "The Colossus of Rhodes", in: P.A. Clayton & M.J. Price (eds.), *The Seven Wonders of the Ancient World*. Londen: Routledge, 124-137.
- Hoepfner, W. 2003. *Der Koloss von Rhodos und die Bauten des Helios. Neue Forschungen zu einem der sieben Weltwunder* (Zaberns Bildbände zur Archäologie). Mainz am Rhein: von Zabern.
- Lape, S. 2010. "Menander's Comedy", in: J.J. Claus & M. Cuypers (eds.), *A Companion to Hellenistic Literature* (Blackwell Companions to Ancient World). Chichester: Wiley-Blackwell, 282-296.
- Le Guen, B. 1995. "Théâtre et cités à l'époque hellénistique", in: *Revue des Études Grecques* 108: 59-90.
- Lendering, J. 2004. *Alexander de Grote. De ondergang van het Perzische rijk*. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep.
- Lodomez, G. 2003. "De satrapenstèle", in: R.J. Demarée & K.R. Veenhof (eds.), *Zij schreven geschiedenis. Historische documenten uit het Oude Nabije Oosten (2500-100 v.Chr.)* (Mededelingen en Verhandelingen Ex Oriente Lux 33). Leuven: Peeters, 434-447.
- Martin, T.R. 2013. "Demetrius 'the Besieger' and Hellenistic Warfare", in: B. Campbell & L.A. Tritle (eds.), *The Oxford handbook of warfare in the classical world*. Oxford: Oxford University Press, 671-687.
- McKenzie, J.S. 2007. *The Architecture of Alexandria and Egypt c. 300 BC to AD 700*. New Haven: Yale University Press.
- Meeus, A. 2013. "What We Do Not Know About the Age of the Diadochi: The Methodological Consequences of the Gaps in the Evidence", in: V. Alonso Troncoso & E.M. Anson (eds.), *After Alexander: The Time of the Diadochi (323-281 B.C.)*. Oxford: Oxbow Books, 84-98.
- Murray, W.M. 2012. *The Age of Titans. The Rise and Fall of the Great Hellenistic Navies* (Onassis Series in Hellenic Culture). Oxford: Oxford University Press.
- Ogden, D. 1999. *Polygamy, Prostitutes and Death. The Hellenistic Dynasties*. London: Duckworth & Classical Press of Wales.
- Scholz, P. 2007. "Philosophie und Wissenschaft. Ideen, Institutionen und Innovationen", in: G. Weber (ed.), *Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Großen bis Kleopatra*. Stuttgart: Klett-Cotta, 158-176.
- Singor, H. 2010. *De komst van Alexander. Alexander de Grote en zijn nalatenschap in Azië*. Amsterdam: Ambo.
- Strootman, R. 2005. *Gekroonde goden. Hellenistische vorsten van Alexander tot Kleopatra*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Waterfield, R. 2011. *Dividing the Spoils. The War for Alexander the Great's Empire* (Ancient Warfare and Civilization). Oxford: Oxford University Press.
- White, S.A. 2010. "Philosophy after Aristotle", in: J.J. Claus & M. Cuypers (eds.), *A Companion to Hellenistic Literature*. Oxford: Wiley-Blackwell, 366-383.
- Wiemer, H.-U. 2013. "Hellenistic Cities. The End of Greek Democracy?", in: H. Beck (ed.), *A Companion to Ancient Greek Government* (Blackwell Companions to the Ancient World). Chichester: Wiley-Blackwell, 54-69.